

AZ IRODALOMTÖRTÉNET ELMÉLETE

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének XX. századi Főosztálya 1980 őszén konferenciát rendezett *Az irodalomtörténet elmélete* címmel. A tanácskozáson az Intézet más osztályainak munkatársai is részt vettek, két határainkon túli irodalomtörténész is elküldte a kérdéssel foglalkozó dolgozatát. Az alábbiakban az írásban benyújtott előadásokat közöljük.

SÖTÉR ISTVÁN

AZ IRODALOMTUDOMÁNY ÉS A „MÁSİK TERMÉSZET”

Tartós lelkifurdalás jellemzi az irodalomtudományt az utóbbi években. Vagyis az öntudat válsága, a magába vetett hit gyengülése, a „szükség van-e ránk?” nyugtalansága. Márpedig csak azt végezhetjük jól, amiben hiszünk, – a magunkba és a munkánkba vetett hit adhat csak erőt és értelmességet. Dosztojevszkij az európai kultúra erejét az ilyen hitben látta. A *Karamazov testvérek*ben hangzik el a vallomás „a legdrágább temetőről”: „Drága halottak fekszenek ott, felettük minden kő oly tevékeny életről, a diadalba, a maguk igazába, a maguk képességébe és tudományába vetett oly szenvedélyes hitről beszél, hogy előre látom: le fogok borulni a földre, és sírva fogom csókolgatni azokat a köveket.” A gondolat folytatása ugyan ellene mond ennek a vallomásnak, és ebben Dosztojevszkij tévedett: Európa máig sem vált egykori hiteinek temetőjévé. Dosztojevszkijnek azonban abban van igaza, hogy csak a kultúrába vetett hit tarthatja fenn a kultúrát, a tudományba vetett hit a tudományt.

Persze, van meddő hit, és van termékeny kétely. Szakmánk elégedetlensége önmagával, időnkénti kétkedése társadalmi hasznosságában, türelmetlensége mindazzal szemben, amit tesz vagy tett eddig, serkentővé is válhatik. De csak akkor, ha azt találja meg, amit úgy látszik, elvesztett, és maga is fontosnak, érdekesnek érzi, amit csinál. Nem először mondom el, hogy mit látok a mai irodalomtudomány legfőbb hibájának: azt, hogy nem eléggé kötődik az irodalomhoz, nem eléggé szívügye akár a régi, akár az újabb irodalom. Tudom, némileg igazságtalan túlzással, még olyasmit is megjegyzek néha, hogy az irodalomtudósok nem is szeretik az irodalmat, az irodalom nekik arra kell, hogy annak

űrügén vagy alkalmán valami egészen mással, valami nem-irodalommal foglalkozzanak.

Régi keletű ez az öntudatválság, es valószínűleg egykorú a természettudományok a társadalomtudományba való beáramlásával, amit pozitívizmusnak szoktak nevezni, bár nem egészen pontosan, mint olyan módszert, mely magát „egzaktnak” tekinti. A modern matematika nem tekinti magát egzaktnak, a modern irodalomtudomány azonban tart attól, nehogy valaki impresszionizmussal gyanúsítsa. Sajnos, az, amit impresszionista kritikának vagy irodalomtörténetnek neveznek, talán épp az impressziókban szűkölködik leginkább, – az egzaktság vágyálma pedig abból a kisebbrendűségi érzésből fakad, mellyel a természettudományok mégiscsak sikerült a kultúra tudományait beoltania. Pedig az emberi létnek végső célja a kultúra, és hiába szolgálja az emberi tudatot a természet-tudomány, ha ez a tudat ürességbe és unalomba fullad. Minden tudomány, minden művészet csak önmagában található meg igazolását; kölcsönösen ugyan fordulhatnak egymáshoz ihletért a diszciplínák, de létjogukat csak önmagukban találhatják meg.

A bizonytalan öntudatú irodalomtudomány készségesen szokott hasznos és fontos feladatokat vállalni az irodalmi vagy a közéletben, hogy önbizalmat nyerjen, s lelki-furdalását lecsillapítsa. Az irodalomtudomány ilyen jószolgálatát üdvös és hasznos lehet, de mit sem bizonyít be ennek a tudománynak fontosságából és szükségességéből. Ha az irodalomtudomány léte, szükségessége valamikor is, bárkinél is kétségessé válik, ezt a kétséget nem a köznek nyújtott haszon fogja eloszlatni, hanem egyedül csak egy igazi találkozás az irodalommal. Amikor az irodalomról ilyen értelemben beszélek, nem elsősorban a legújabb, az élő irodalomra gondolok, hanem az irodalom egészére, a jelentől visszamenőleg, a kezdetig. Milyen kicsinek érezheti magát a tudós ezzel az emberiségnyi anyaggal szemben, pedig a kicsinyiségnek ilyen átérzéséből fakadhat csak az alkotó ember önbizalma, tehát az irodalomtudósé is. A részletkérdések minél egzaktabb gondozása pedig azért járul hozzá a hitetlenséghez, mivel az óriás egészt veszti szem elől. A kicsinyhitűség azonban gyakran jár együtt önmagunk túlbecsülésével. S el tudok képzelni irodalomtudományi stúdiumokat, melyek magukat az irodalomnál is fontosabbnak tartják. Kétségtelen, hogy lehetnek mostoha irodalmi korszakok, amikor az irodalomtörténészek munkája az írókénál többet ér. A hatvanas évek elején, amikor egy mostoha irodalmi korszak még nem ért véget, illetve a fellendülés még nem következett be, joggal mondhatta egyik tudós barátom, hogy „nincs virágzó irodalmunk, de van virágzó irodalomtudományunk”. Ez az irodalom helyett virágzó irodalomtudomány azonban nagy szolgálatot tett akkoriban a csakhamar kivirágzó irodalomnak, mert fenntartotta a szellemi légkör folyamatosságát, s ha mégoly közvetett módon, megtisztította az utat egy új és kedvező irodalmi korszak számára. Tulajdonképp az irodalomelmélet akkori vitái, s különösen a realizmus-vita, az egészséges kibontakozást segítették elő. Különbéle bizalmatlanságok, értetlenségek, sőt ellenséges indulatok az irodalomelmélet jó kezdeményét ugyan visszaszoríthatták, de magára az irodalomra nézve ez a kezdemény üdvös következményekkel járt, mivel mindazzal, amit megvilágított, az alkotó erőket is felszabadította. Volt tehát egy olyan időszak, amikor nem az irodalom, hanem az irodalomtudomány látta el a fő feladatot, de ez csak azért volt lehetséges, mert az irodalomelmélet akkor az irodalom tanulságaiból indult ki, és az irodalom sürgető szükségleteit ismerte föl. Azt is elmondhatjuk, hogy egy olyan időszakban, amikor az irodalom tudata elhomályosult, s az

alkotók tájékozódása és maga az alkotó munka is épp a türelmetlen iránymutatások következtében elvesztette a maga természetes irányát: az irodalomtörténetírás volt az, mely megvédte és tisztázta azt a hagyományt, mely nélkül az új irodalom útját vesztette volna.

Meddő és felesleges azon gondolkozni, hogy az irodalomtudomány vagy az irodalomkritika, része-e, területe-e az irodalomnak, vagyis egyike-e az irodalmi műfajoknak? Meddő az a vita is, mely arról folyik, hogy van-e része a művészetnek az irodalomtudományban, s ha van, úgy mekkora. Az igazán nagy irodalomtörténeti alkotások, mint például Horváth Jánosé, stílusukban felérnek Móricz vagy Babits szépprózájával, ha pedig az irodalomtörténetnek és kritikának tárgya a szépirodalom, úgy elképzelhető olyan irodalomtörténeti vagy kritikai alkotás, mely a tárgyánál különb. Ismerünk valamely regény létrejöttéről szóló naplót, melyek a regénynél is jobban lebilincselnek. A történetírást valamikor szépirodalmi műfajnak tekintették, és ezt a felfogást csak a kritikai-filológiai módszer történettudományi felhasználása utasította el végleg. A legtokéletesebb szépprózát Tacitus írta, s az olyan nagy stílus teremtetők, mint például Flaubert, az ő prózájához mérték a magukét. Michelet forradalomtörténete fölér egy regénnyel, és az igazán nagy történészek akár az esszé műfajában (de egyáltalán nem „ismeretterjesztő” módon), ma is létrehozhatnak alkotásokat, melyeket szépirodalmiaknak tekinthetünk. Nem aggódnék tehát kritika és szépirodalom, irodalomtudomány és szépirodalom határainak valamiféle oldása miatt. S attól sem riadnék vissza, ha az irodalomtudományi művek stílusának kimunkáltsága Horváth Jánosét, tömörsége pedig Aranyét és Erdélyiét megközelítené. Az ötvenes évek divatossá vált álpuritán stílusa, „fanyelve” tudományunkat az olvasóhoz nem vitte közelebb, s Szerb Antal akkori népszerűsége épp oldottsága és szellemessége miatt volt egészséges visszahatás.

Általában túl sok előítéletet hordoz magával szakmánk, többek között a formai igényvel szemben is, és azok, akik az „esztétizálást” eleve tudománytalannak minősítik, de azok is, akik a filológiai, a textológiai kutatást eleve megvetik, egyaránt távol állnak attól az iránytól, melyet az irodalomtudománynak követnie kellene. Van olyan életrajzi kutatás (és elsősorban az ilyennek van is értelme), mely a művek megértését segíti elő, s épp az újabb életrajzi kutatások nyomán tapasztalhatjuk, hogy pl. Szabó Lőrinc némelyik költeménye rejtett életrajzi tények ismerete nélkül akár félre is érthető. Ne higgyük, hogy a kortársi vagy legújabbkori biográfiai kutatás egy régi író életének feltárásánál könnyebb feladat. Előítélet az is, hogy nálunk az életrajz műfaját egy ideje lenézik. Mikszáth Jókai-életrajza remekmű, és írókról írók írják néha a legjobb életrajzokat, sőt irodalomtörténeti tanulmányokat. Ez utóbbiakra példa lehet Rába György Szabó Lőrinc-tanulmánya, mely szerencsés, kivételes tudósi szemszögből íródott, vagyis egy költőnek egy másik költőről szerzett felismeréseiből, az egyik költői műhelynek a másik műhely megértése érdekében hasznosított tapasztalataiból, ami a versek tömör értékelését, sajátosságaik könnyűkező, elegáns megjelölését tette lehetővé. A mai textológiai kutatások hasznát lehetne növelni azzal, ha anyagukból életrajzok nőnének ki, mert miközben minálunk lekicsinylik e műfajt, ennek valóságos reneszánszát látjuk külföldön.

Az irodalomtudománynak az irodalommal való szoros együttéléséből született meg a klasszicizmus irodalomelmélete, mely azért ilyen gazdag, mivel azokból az elméleti kommentárokból alakul ki, melyeket Corneille és Racine illesztettek műveik mellé. A

modern irodalomtudomány pedig a romantika mozgalmának egyik teremtménye, a népköltészet és a világeköltészet (olasz trubadur-líra, spanyol népdalok stb.) felfedezésétől, Friedrich Schlegel, Schelling majd Hegel elméleteiig. A modern irodalomtudományi módszerek is kapcsolatban vannak az avantgard mozgalmakkal. Mindebből az következik, hogy az irodalomtudomány csak az irodalommal minél szorosabb kapcsolatban őrizheti meg azonosságát s bizonyíthatja be létjogát is. Ezenkívül az irodalomtudomány társakat találhat a többi művésztudományban, mégpedig oly mértékben, amily mértékben azoknak tárgyai, a különféle művészetek is az irodalom társai. Mihelyt azonban az irodalomtudomány ezen a körön kívül, akár a lélektanál, akár a matematikánál, akár egyebütt keresi létének és céljainak igazolását, tulajdonképp a maga tehetetlenségét és alacsonyrendűségi érzetét vallja be. Az irodalomtudomány: nyitott tudomány, mégpedig a tárgya felé, nem pedig annak melléktémái felé nyitott. Aki azonban önelvű tudománynak kívánja akár az irodalomtörténetet, akár az irodalomelméletet, az sivatagi talajra, spekulatív meddőségbe téved. Az olyan irodalomtörténet, mely megfelelkezik arról, ami az irodalomban – irodalom, az valóban a felesleges tudás tudományává válik. Az olyan irodalomelmélet pedig, mely nem épül eléggé akár az élő, akár a múltbeli irodalomra, elveszti kapcsolatát az élettel is, az irodalommal is. Egy ilyen stúdiumtól legközbömbösebben maguk az írók fordulnak el. Nem lehet jelentős gondolkodó az az író, aki azt hiszi, hogy neki nincs szüksége az elméletre vagy a hagyományra, illetve azok tudományos rendszerezésére. Az írók idegenkedését az irodalomtudománytól azonban mégsem lehet félvállról vennünk. Persze, most nem az irodalom szerényebb művelőire gondolok. De, Lukács szavával élve, az irodalomnak nincs mindig oka felismernie, hogy az irodalomtudományban *tua res agitur*. Emiatt lehet is szükség időnként írói kritikákra, sőt irodalomtörténeti megnyilatkozásokra is. Vannak példák arra is, hogy az irodalomtudomány valamelyik új irányzata új írói irányzatok küzdőtársává válik. Szerencsés az az írói irányzat, mely ilyen támogatásban részesül, és szerencsések a támogatók, ha támogatásukat a támogatottak a megfelelő mértékben megérdemlik. Vannak írók, akik szent önzésükben csak magukról vesznek tudomást, és sem a múltbeli, sem a kortársi írókért soha semmit sem tesznek; ezek a náciszsi szemléletű írók csak a maguk képét akarják meglátni mindegyik tükörben. Nem ilyenek voltak azonban Kölcsey, Arany, Ady, Babits, Németh László. Az ilyen, társaik és elődeik iránt mélyen és bensőleg érdeklődő írók, kritikusként, sőt irodalomtörténészként is jelentősek lehetnek, és irodalomtudományunknak azt az érdeklődési módot kell a magáévá tennie, melyet tőlük tanulhat el legjobban.

Van-e tehát az irodalomtudománynak olyan objektív tárgya, mint a természettudományok akármelyikének? Van-e szüksége egyáltalán a természetnek a történelemre? Hisz akár az orvostudomány, akár a kémia, vagy a fizika kivirágozhatik az orvostudomány, a kémia, a fizika történetének művelése nélkül. A természetet nem az ember teremtette. Az ember a tudományt műveli. A természettudományok tárgyául szolgáló természetén kívül azonban van egy „másik” természet is. Goethe ismerte fel Rómában azt a művészetet, mely „egy másik természetként” valóságos szakadékként tárult fel előtte, s melybe ő annál nagyobb örömmel tekintett, mert szeme már „hozzászokott a természet mélységeihez”. Jól figyeljünk: Goethe *nem* második természetet említ (ezt csak némelyik magyar fordításban találjuk így), hanem *másikat* (andre Natur), mely egyenrangú az „egyikkal”. Ezt a *másik* természetet is csak részben alkotta az ember, mert a történelem is alkotta, s ami ennél fontosabb: nemcsak a szó metaforikus értelmében, de ez a *másik*

természet is alkotta önmagát. Sokszor és sokan szóltak már arról, hogy nemcsak az alkotó alkotja a művet, hanem a mű is alkotja önmagát. Ilyen módon válik részben önmagának alkotásává a *másik* természet. Aki tehát ennek a *másik* természetnek akár az elméletével, akár a történetével foglalkozik, nem ugyanazt végzi, amit pl. az orvos-történész, hanem inkább azt, amit a maga szuverén területén az elemző, gondolkodó és megfigyelő természettudósok akármelyike. A „*másik természetnek*” éppúgy megvannak a titkai és a törvényei, a megismert vagy az ismeretlen területei, mint az „*egyiknek*”. A két természet közt az egyedüli, a legfőbb különbség, hogy a „*másik természetnek*” van története, az „*egyiknek*” azonban nincs. A „*másik természetnek*” akár a filozófiailag, akár a történelmileg felfogható valósága igazolja mind az irodalomelméletet, mind az irodalomtörténetet. Mindkettő annál jelentősebb és érdekesebb dolgokat fedezhet föl és közölhet, minél szorosabb kapcsolatban tud maradni forrásával és létalapjával: a „*másik természettel*”.